УДК 811.512.145’367

Л.Г. Хәбибуллина

ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ УРТА ДИАЛЕКТЫ МИНЗӘЛӘ СӨЙЛӘШЕНЕҢ СИНТАКСИК ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ
(Татарстан Республикасының Актаныш районына үткәрелгән фәнни экспедиция материаллары нигезендә)

Диалектные тексты, собранные на определенной территории, являются основным материалом в изучении народной традиционной культуры. В данной статье исследованы некоторые синтаксические особенности обрядовых текстов на материале мензелинского говора среднего диалекта татарского языка.

Основное отличие диалектного синтаксиса от синтаксиса литературного языка – в структуре предложения, в изменении порядка слов.

Ключевые слова: диалектный синтаксис, мензелинский говор, средний диалект, татарский язык.

Dialect texts collected in a certain territory are the main material in the study of folk traditional culture. This article examines some syntactic features of ritual texts based on the material of the Menzelinsky subdialect of the middle dialect of Tatar language.

The main difference between dialect syntax and the syntax of a literary language is in the structure of a sentence, in changing the order of words.

Keywords: dialect syntax, Menzelinsky subdialect, middle dialect, Tatar language.

Диалекталь текстлар халыкның рухи культурасын өйрәнүдә төп материал булып тора. Диалектларда җанлы сөйләм теленең синтаксик үзенчәлекләре чагыла. Татар теленең диалекталь лексика, фонетика һәм морфологиясен өйрәнүгә шактый игътибар ителә, ә диалекталь синтаксис лингвистика фәненең азрак өйрәнелгән өлкәсе булып кала бирә.

Әлеге мәкаләдә Татарстан Республикасының Актаныш районы территориясендә татар теленең урта диалекты минзәлә сөйләшенең кайбер синтаксик үзенчәлекләре өйрәнелә. Анализ өчен фактик материал «Милли-мәдәни мирасыбыз: Актаныш» (Казан, 2010) хезмәтеннән алынды. Бу басма – Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты татарлар яшәгән төбәкләргә үткәргән комплекслы экспедиция материаллары буенча язылган «Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән» сериясенә караган беренче китап.

Диалекталь синтаксисның әдәби тел синтаксисыннан төп аермасы җөмлә структурасы белән бәйле һәм сүз тәртибенең үзгәрүендә чагыла. Татар диалектларының синтаксик үзенчәлекләре бертөрле һәм, кагыйдә буларак, хәбәрлек кушымчасы саклану, беренче төр изафә куллану, тезмә кушма җөмләләрнең күбрәк булуы, сорау кушымчасының хәбәрлек кушымчасы алдыннан кулланылуы белән характерлана [Сафиуллина, с. 67].

Диалекталь текстларны анализлаудан күренгәнчә, рухи культура лексикасына караган терминнарның күбесе синтаксик ысул белән – ике яки берничә нигез кушылып ясала. Төрки телләрдә иң борынгы сүз ясагыч чаралардан саналган беренче төр изафәгә караган тезмәләр аеруча актив кулланыла.

Телче-галимнәр билгеләгәнчә, «шунысы игътибарга лаек: сөйләшнең яки диалектның синтаксик архаиклыгының иң төгәл күрсәткече булып нәкъ менә беренче төр изафә тора» [Сафиуллина, с. 68]. Фактик материалны анализлаудан күренгәнчә, Актаныш территориясендәге сөйләштә дә мондый мисаллар шактый еш очрый. Мәсәлән: *Бed ике баланы да* ***тал бишектә*** *үстердек.* ***Тал бишек*** *үрүчеләр күп булды; Ақлашқан чағында қыd анасы айақ сөрткече,* ***бит җаулық****, намаdлық биреп җибәрә ақлашу бүләгенә; Ике йағы чигелгән булса, йәш қодаларға,* ***кийәү җегетләргә*** *бирерләр ийе җанчықны; Сәкегә тезелеп утырып, йөзлек қырыйына эскәмийәгә йә бүкәнгә утырып, зур* ***ағач табақтан*** *ун кеше буламы, җиде кеше буламы, шулай ашыйлар ыйы қашық белән; Бәбәй туғанда аwылда бер ақлы* ***кендек әби*** *булыр ыйы.*

Мисаллардан күренгәнчә, Актаныш территориясендәге минзәлә сөйләшендә хәбәрлек кушымчалары исем хәбәрләргә дә ялгана. Мәсәлән: *Бер генә баламын.*

Иярүче кисәкнең ияртүче кисәктән соң килүе, ягъни кире сүз тәртибе шактый еш күзәтелә. Мәсәлән: *Йегетләр утын китерәләр, кешеләрнең читәннәрен, қоймаларын сүтеп; Иртәнге сәғәт икегә, өчкә чақлы шулай уйнап утыра торған ыйық җоқламайчы; Бер wақыт йегетләрне кертмәдек аулағиға; Урлыйлар бәлешне; Бed қул белән урдық урақны; Қазан тәкәсе дип wақ қына итеп пешерәләр ийе киндер орлығы салып; Wақ бәлеш пешерделәр қодағыйларға иртәнге чәйгә.*

Мисалларны анализлау күрсәткәнчә, сорау җөмләләр әдәби телдәге кебек формалаштырыла. Мәсәлән: *Суққан әйберләре, өшәнчекләре бармы суң?*

Гади җөмлә төзелешендә шундый үзенчәлек күзәтелә: җөмлә башындагы сүз яки аны алыштыра торган алмашлык җөмләнең азагында да кабатланып килә. Мәсәлән: *Иркә күлендә гел балық тоталар анда; Қалморза қутыры җул чаты ул; Бикә җийыны иң аdақы җийын ул; Баwырсақны балға шикәр қушып қайнатып бутыйсың аны.*

Академик хезмәтләрдә билгеләнгәнчә, «кушма җөмләләрнең төрләре, аларның компонентларын үзара бәйләгеч чараларның составы ягыннан сөйләшләр, нигездә, әдәби телдән аерылмый» [Татар лексикологиясе, б. 152].

Минзәлә сөйләшенең кушма җөмлә системасында теркәгечсез тезмә кушма җөмләләр киң кулланыла, әлеге күренеш, гомумән, сөйләм теле өчен хас. Мәсәлән: *Мин бер мең тугыd йөd илле сигеdенче йылны бардым, бed аның белән сүләшмәдек; Киленнең бидрәсекөйәнтәсе була, су җулы күрсәтәләр, туғаннары, дус қыdлары җыйылышып, уйнап-бийеп, барып қайталар шунда, суwын қуйып қунақларға чәй эчерәсең; Дүрт атна уdа, җийын бетә, эш башлана;*

Миннән соң қалған ике килен җалан айақ та җөрдөләр, икесе дә уқытучылар иде, без инде қара кеше.

Әдәби телдә, сүзләрнең туры тәртибе булганда, синтетик иярчен җөмлә кушма җөмләне тәмамлый алмый, баш җөмләгә карата препозициядә урнаша. Диалектларда исә инверсия еш күзәтелә: синтетик иярчен җөмлә постпозициядә килә. Мәсәлән: *Қапқаны балалар ача қыԁ төшкәндә; Бер мең сигеԁ йөԁ сиксән икенче йылны монда күчкәннәр су басқанға; Эпи башлаталар, бал-май қаптыралар хәԁер, тәмне телле булсын дип; Күкәйне, әйбер утыртқанда, җиргә чәчеп җибәргәннәр, уңыш булсын дип; Халық төрлөчә қыланған инде, тормош имин булсын дип; Миннегөл, Миннебай, Миннеқамал исемнәре қушалар ыйы баланың миңе булса; Нықлы була инде Тимер иseме қушсалар.*

Төрки телләрдә, шул исәптән татар телендә дә, иярчен җөмлә төрләренең иң борынгыларыннан берсе дип шарт җөмләләр санала. Шарт наклонениесенең борынгы формасы булган *-сар/-сäр* аффиксы борынгы төрки язма истәлекләрдә үк кулланыла [Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, с. 215].

Актаныш районы территориясендә җыелган диалекталь текстларны анализлаудан күренгәнчә, иярчен шарт җөмләле кушма җөмләләр актив кулланыла. Аларда шарт мөнәсәбәтенең төп квалификаторы буларак *-са/-сә* кушымчасы була. Мәсәлән: *Қызын бирергә риза булса, никах көнен билгеләп қайтқаннар; Күәстә ипи қабарып менсә, тизерәк шишәрә әвәлисең, ипийең беткән булса. Күәс төбендә қамырың қалса, тағын мич қырыйына тығасың инде сыйса; Қыԁым, ипи салған көнне кеше керсә, чәй эчерми чығарма; Көн қойашлы булса, кичкә кибеп тә чығадыр ыйы; Баланың миңе булса, җүшкәдән қашық төшереп исем қушалар ыйы.*

-са/-сә шарт формалы җөмләләрдә еш кына шарт һәм вакыт мәгънәләренең синкретизмы күзәтелә. Бу очракта фраза үзе вакытка бәйле түгел, гомуми закончалык формасында була, типик күренешләргә ишарәли. Мондый мисалларда вакыт мәгънәсе даимилекне күрсәтә. Мәсәлән: *Аулағ өй булса, күгәрчен очорошлы уйнай торған ыйық; Бала-чаға чирләсә, қайссы әбидән өшкөрткәннәр; Қоролық булса, соңғы күмелгән мәйет қаберенә су салығыԁ; Қарға ботқасына чығалар беԁԁә қоролыққа китсә; Қыш көне булса, чанада киләләр атлар белән, җәй көне булса, арбада киләләр инде, қыңғыраулы атлар белән киләләр; Алар мунчаға барса, мунча битҗаулығы әләләр ийе киленнәр.*

Шулай итеп, шарт мөнәсәбәтләреннән аермалы буларак, шарт-вакыт мәгънәле конструкцияләрдә вакыйгалар үтәлешенең билгеле бер шартлары тасвирлана.

Мисалларны анализлаудан күренгәнчә, теркәгеч мәгънәсендәге *исә* кисәкчәсе билгеле үткән заман хикәя фигыльгә кушылып килә һәм шарт мөнәсәбәтен белдерә. Мәсәлән: *Ақчаң **булдисә** аласың; Ашағыԁ, **йараттығыԁ исә**; Доға уқып алырға диләр суны беренче алғанда, **шикләнмәдисәң** су топмай; Кәзәкәй басуда была торған ийе, ирнеңе боԁа, тигеԁмәй генә ашайсың, сақланыб **ашамадисә** иренне боԁа.*

Актаныш территориясендәге минзәлә сөйләшендә шарт мөнәсәбәте *икән* сүзе ярдәмендә дә белдерелә. Мәсәлән: *Менә биш тәрәзә була* ***икән****, биш тәрәзәгә дә биш қызыл башлы сөлге элә; Тәбикмәкне бодай оны белән кичтән изәсең* ***икән****, ул иртәнгә ачый.*

Өйрәнелә торган сөйләш текстларында, иярчен максат җөмләне баш җөмләгә бәйләп, *өчен* бәйлеге урынына *күрә* бәйлеге кулланыла ала. Мәсәлән: *Қарама қайырысыннан чабата җасайлар, су үтмәскә* ***күрә*** *төбөнә қайын тузы салалар.*

Актаныш территориясендәге минзәлә сөйләшендә аналитик иярченле кушма җөмләләр дә кулланыла. Гадәттә, аларның компонентлары парлы мөнәсәбәтле сүзләр ярдәмендә бәйләнә. Мәсәлән: *Алар* ***нәмәкәй*** *әйтә,* ***шуңа*** *ыриза;* ***Кем*** *қыйурақ,* ***шул*** *килен суwы сатыб утыра;* ***Кем*** *башлый чәкчәкне,* ***шул*** *ала ул бүләкне; Суға* ***кем*** *килә,* ***шул*** *алып китә; Бийанай* ***нәмә*** *қушса,* ***шуны*** *эшләп йөреш ийе;* ***Кем*** *ача,* ***шул*** *бүләк әйтә.*

Синтетик иярчен җөмләне баш җөмләгә бәйләүче *-мы* сорау кисәкчәсе диалектларда ия составында килә ала. Мәсәлән: *Магнит****мы*** *бар, җаумай җаңғыр.*

-мы сорау кисәкчәсе гади җөмләдә дә ияга ялгана ала. Мәсәлән: *Бүләк тигән урман****мы*** *булған шунда.*

Шулай итеп, диалекталь текстлар халыкның традицион культурасын өйрәнүдә төп материал булып тора. Татарстан Республикасының Актаныш районы территориясендәге минзәлә сөйләшенең синтаксик үзенчәлекләрен фәнни анализлау күрсәткәнчә, алар әдәби телдәгедән беркадәр аерымланган булсалар да, нигездә, уртак элементларны саклыйлар.

Әдәбият

Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков / под общ. ред. Н.К. Дмитриева и др. М.: Изд-во АН СССР, 1961. 232 с.

Милли-мәдәни мирасыбыз: Актаныш. Казан, 2010. 415 б. («Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән» сериясе. Беренче китап).

Сафиуллина Ф.С. О диалектном синтаксисе (на материале диалектов татарского языка) // Советская тюркология. 1978. № 4. С. 63–71.

Татар грамматикасы: өч томда / проект җит. һәм автор М.З. Зәкиев. Тулыландырылган 2 нче басма. Казан: ТӘһСИ, 2017. III т. 536 б.

Татар лексикологиясе: өч томда / проект җит. М.З. Зәкиев. Казан: ТӘһСИ, 2016. Т. II. 392 б.

Татар теленең зур диалектологик сүзлеге: якынча 40000 берәмлек / төз.: Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р. Садыйкова, Т.Х. Хәйретдинова. Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2009. 839 б.

Татар халык сөйләшләре: Ике китапта: Беренче китап / Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, Т.Х. Хәйретдинова һ.б. Казан: Мәгариф, 2008. 463 б.

Хәбибуллина Лениза Газинур кызы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының диалектология һәм лексикология бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре